

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԻԶ. ՅԱՐԻ 1912

Տարեկան 15 ֆր. ոսկի — 6 ռբ.:
 Անգամսեայ՝ 8 ֆր. ոսկի — 3 ռբ.:
 Մեկ թիւ կարճէ 1-50 ֆր. — 70 կ.:

Թիի 7, ՅՈՒԻՍ

Ս Ա Ց Ե Ն Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ա Ր Գ Ա Ր Դ Գ Ի Ր Ե Ն Տ Գ Ո Գ Ր Ա Ց
 Մ Ա Շ Տ Ո Յ Ը

Չակ, լրագրի տար-
 ւոյս 19 թուին մէջ
 իրաւացի դիտողու-
 թիւն մը կ'ըլլայ ա-
 նոնց՝ որոնք հայտա-
 գրութեան պատմու-
 թիւնը կը գրեն կամ
 գրել կու տան, ա-
 ոանց հիմնական ուսումնասի-
 րութեանց: Եւ արդէն մեր նո-
 րագոյն պատմագիրները սովո-
 րութիւն ըրած են մեր ազգին պատմագրութիւնը
 կաղմել տպագրեալ քանի մը գործերու վճայէն
 քաղուածներ կատարելով, առանց հետազոտելու
 օտար աղբիւրները, տրամադրելի դիւաններն ու
 ժամանակակից գրութիւնները, որով ոչինչ նոր
 պարագայ, ոչինչ ճշգրութիւն եւ վերստուգեալ
 ճշմարտութիւն վերջնականապէս կը ներկայա-
 ցընեն, այլ ճշմարիտն ու սխալը միշտ կը կրկնուի:

Այս պարագայն կը դրդէ զե՞ս Արգար
 զպրի եւ իր տպագրած Մաշտոցի վճայ

նոր անդեկութիւններ տալու:

Է. Չամչեանէն (Գ. 519) սկսեալ ցայսօր
 կ'աւանդուի թէ Արգար զպր 1562ին Էջ-
 միածնի Միքայէլ կաթողիկոսին կողմանէ ղրկուած
 է Սերաստիայէն Հոռոմ, իրրեւ պատգամաւոր առ
 Ս. Բահանայապետն Պիոս Գ., որով եւ ինքն
 Միքայէլ կաթողիկոս եղած է Արգարեան տպա-
 գրութեանց սկզբնապատճառը: Սակայն հին
 դիւաններու քննութիւնն այսօր կը ստուգէ՝ որ
 Արգար ինքն իրեն 1562էն տասնեակ տարի մը
 յառաջ որոշած էր Հոռոմ երթալ, ինչպէս ինքը
 կ'ըսէ, իրրեւ ուխտաւոր. բայց ընտանեկան պատ-
 ճառէ առ ժամանակ մի կը խտրանուի. եւ երբ
 կ'ուզէ արգելքին բարձմամբը 1562ին ուղեւո-
 րիլ, Միքայէլ կաթողիկոս, որ 1562ին Սերաս-
 տիա կը գտնուէր, այս ուխտաւորութիւնն առիթ
 առնլով՝ զԱրգար պատգամաւոր եւ թղթատար
 կը կարգէ: Սոցն պարագայն կը ստուգուի նոյն
 իսկ ինքնին Արգարու վկայութիւնէն, զոր տուած
 է 13 Փետր. 1565ին ի Հոռոմ. երեք քննիչ
 պաշտօնեաներու առջեւ, որոնց մին է հայախօս
 Եթովպացի Վկրտիչ Եպս.: Այս քննութեան
 լատիներէն եւ իտալերէն արձանագրութիւնը,
 զոր գտայ Հոռոմայ հին վանքերէն մէկուն գրա-
 տունը, ուրիշ առիթի պիտի հրատարակեմ ամ-
 բողջ: Այստեղ կ'ուզեմ յառաջ բերել Արգարու
 Հոռոմ երթալու պարագայն միայն:

“... Կը հարցուի իրեն. Ի՞նչ է անունդ.
 Ինչ ազգէ ես. աշխարհական ես թէ սուրբ աս-
 տիճան մ'ունիս, եւ ինչու Հոռոմ եկար:

“Կը պատասխանէ. Անունս Արգար, Հայ- ազգի, ծնած եմ քաղաք մը՝ որ կը կոչուի Թորթա- կղերական եմ եւ դպիր. Հոռոմ եկայ, վասն զի տասը տարի յառաջ ուխտ քրած էի գալու եւ իմ մէկ որդիս բերելու, որպէս զի կաթողիկէ վարդապետութիւնը սորվի: Բայց որդիս մեռաւ, եւ այս պատճառաւ ուշացայ այսչափ ատեն՝ որ- պէս զի կարենամ իմ Սուլթան անուն որդիս բերել, որ Հիմայ հետս է այստեղ: Մեր Պատ- րիարքն իմանալով բաղձանքս, խնդրեց ինձմէ, որ ինքը շատ գոհ պիտի ըլլայ՝ եթէ իրեն անուամբ Հոռոմ գամ, որով կրնամ նաեւ կատարել իմ ուխտս, եւ այսպէս ալ եղաւ:”

“Կը հարցուի. Ո՞վ է այդ Պատրիարքը. ի՞նչ է անունը, ո՞ր կը նստի, եւ ի՞նչ պաշտօն յանձնած է քեզ ի մասնաւորի:”

“Կը պատասխանէ. Միքայէլ է անունը. կը նստի Էջմիածին՝ Պարսից իշխանութեան մէջ, եւ ինձի յատկապէս յանձնեց նամակ մը, որ տամ Նորին Սրբութեան, եւ պաշտօն տուաւ՝ որ յա- նուն իւր եւ բովանդակ ազգին, որ իր իշխանու- թեան տակ է, մատուցանեմ հպատակութիւն Նորին Սրբութեան, ինձ յանձնեց օրինակն այն Արտօնագրին, զոր տուած են Ս. Սեղբեստրոս եւ Կոստանդիանոս կայսրը մեր Տրդատ թագաւորին եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին (Nazanteno?), մեր առաջին Պատրիարքին, սոյն Արտօնագիրը վերստին հաստատելու՝ եւ նորոգելու համար այն բարեկամութիւնը, որ նշանակուած է Արտօ- նագրին մէջ, Հոռոմական եկեղեցւոյ հետ. սոյն Արտօնագրին օրինակն ու Պատրիարքին նամակը ներկայացուցի Նորին Սրբութեան:”

“Կը հարցուի. Գիտես, որ արդեօք Պատ- րիարքն ինքն իր կողմանէ զոկեց զքեզ հնազան- դութիւն մատուցանելու, թէ ուրիշ Եպիսկոպոս- ներու եւ իշխաններու խորհրդով:”

“Կը պատասխանէ. Պատրիարքը Սեբաստիա եկաւ երեք տարի յառաջ, եւ քաղաքին Ս. Աս- տուածածին եկեղեցւոյն մէջ խօսակցեցաւ շատ Եպիսկոպոսներու, վարդապետներու եւ ուրիշ Պատրիարքի մը հետ, եւ այսպէս խորհուրդ կազմեցին եւ հասարակաց միաձայնութեամբ որոշեցին, նաեւ յանուն ուրիշ շատերու՝ որոնք ներկայ չէին, ինչպէս կը հաստատուի իրենց ստորագրութիւններէն, եւ զիս ուղարկեցին վե- րոյշեալ նպատակի համար:”

“Կը հարցուի. Ի՞նչ հաւատք կը դաւանիս, մեկնէ կամ գրով տուր. եւ արդեօք ամէնքդ նոյնպէս կը հաւատար:”

“Կը պատասխանէ. Այս է իմ հաւատքս,

նոյնը կը հաւատան Պատրիարքն ու բոլոր իմ ազգս: Եւ ներկայացուց միաթերթ թղթի մը վրայ գրուածք մը հայերէն գրով, զոր քննելու համար կը կցենք արձանագրութեանս: Նոյնը թարգմա- նեց Մկրտիչ Եպս. Ս. Փրկչի՝ հետեւեալ կերպով: Կը սկսի՝ Մենք Հայքս, որ գերութեան մէջ ենք, եւ կը վերջանայ՝ իսկ ձեռքը կ'անցնի:”¹ . . . —

Նոյնպէս նոր լոյս սփռեց Ղատիկանեան Մատենադարանի մէկ հայ ձեռագիրն Արգար դպրի տպագրած Մաշտոցին վրայ, որով՝ մեզի ծանօթացած Արգարեան տպագրութեանց թիւը եօթի բարձրացաւ:

“Բազմավէպ, ի 1890 տարւոյ Մարտ ամ- սագրին մէջ Տիրոյեան Հ. Ա. “Առաջին դար հայ տպագրութեանց, վերնագրով կը գրէ Յակոբեան տպագրութեանց վրայ (1512—15), եւ կ'ըսէ՝ թէ Արգար դպրի Սաղմոսին “տառերով տպուած են Արգարու ձեռնարկութեամբ ի Կ. Պօլիս՝ Մաշտոց, Ժամագիրք եւ Պատարագամա- տոյց, 1568 թուին, որոց քանի մի օրինակք կը պահուին նաեւ ի մատենադարանի վանացս:” Ղենեօիկ 1895ին հրատարակուած “Պատմ. հիկլին. տպագրութեան, հեղինակն. (Հ. Գ. Զարրհանալեան) կը գրէ (էջ 48). “Վաւան- դուի, թէ . . . ի Կ. Պօլիս, եւ անշուշտ միեւնոյն տպագրատան մէջ . . . հրատարակուած ըլլայ . . . 1569 տարւոյն մէջ նաեւ Մաշտոց մը, եւ ի հաստատութիւն յառաջ կը բերէ “Բազ- մավէպ ու վերոյիշեալ յօդուածը. սակայն ինքն իր կազմած տպագրեալ գրոց ցուցակին մէջ (էջ 252) չի յիշատակեր այդ Մաշտոցը: Ստո- րագրողս ալ “Բազմ, ի յիշեալ գրութեան հա- մեմատ՝ 1890ին “Հանդիսիս, մէջ (էջ 162) նշանակած էի՝ թէ Արգարու տպագրած Մաշ- տոցի օրինակներ կը գտնուին Ղենեօիկի Մխի- թարեանց վանքին մատենադարանը: ԿԱՊԵՏ (“Բանասէր, 1903, էջ 207) կը յիշէ սոյն Մաշտոցը, յառաջ բերելով Հ. Զարրհանա- լեանի Մատենագիտութիւնը (էջ 402). սակայն այնտեղ յիշուած Մաշտոցը Յակոբեան տպա-

¹ Այնէ կ'իմացուի, որ Լէօի անձնական խորհրդա- ծո. թիւներն այս պատգամաւորութեան մասին (Հիկլին. Տպագր. Թիֆլ. 1901, էջ 46—7) որչափ զուրկ են պատմա- կան հիմքերէ, որ նոյն իսկ Միքայէլ Կաթողիկոսի առ Պիոս Գ. դրած եւ Արգարի ձեռքն յանձնած նամակը կը շփոթէ այն նամակին հետ, զոր Միքայէլ երկու տարի ետքը սակաւին պատասխան առած ըլլալուն՝ երկրորդ անգամ Պիոս Գ. ին գրած էր Էջմիածնէն, որուն վրայ (ըստ Հ. Զամբեանի) “Եղեալ ի սկզբն գրոյն խորհրդաւոր նշանակէր ինչ՝ զոր Արգար միայն կարէր ընթեռնուլ:” Եւ այս “նշանակիրները, ըստ Լէօի, “ճամկագրութիւններ եւ նշաններն են, որոնք պայմաններ եւ առաջարկութիւններ կը բովանդակեն, որոնց վրայ ինքն Լէօ դրապէս երկար խորհրդածութիւններ կը գրէ!

գրութիւն է 1512—3ին, վասն զի հնագոյն Աղթարքի գրովն է, իսկ սոյն Աղթարքին Յակոբեան տպագրութիւն ըլլալն ստուգուած է այսօրս. բաց ասկէ՛ շ. Զարբհանալեան վերոյիշեալ Պատմ. հ.յ. տպ. գրութեանը մէջ շ. Տիրոյեանի միայն կ'ապաւինի:

Ինքնին յայտնի է՝ որ ցայսօր չկար որ եւ է տկար հիմ մը Արգարեան Մաշտոցի մը գոյութիւնն ընդունելու, եւ անտարակուսելի է որ շ Տիրոյեան ալ Մատենագիտութեան տեղեկութիւնը սխալ ըմբռնած է:

Եւ սակայն Արգարեան Մաշտոցը գոյութիւն ունի: Գրողս անձամբ տեսայ նոյնը, քննեցի, էջ մը լուսանկարել տուի, զոր յօդուածովս ընթերցողներուս կը ներկայացընեմ: Այսուհետեւ ամէն տարակուսէ վեր է՝ որ Արգար գպիր Մաշտոց ալ տպագրած է ի Կ. Պոլիս:

Եկեղեցին. ասելով Սաղմոս.

Ազազակ. Ժամամուտեշարակ

Սղմոս Տրիդաւրու թեքում.

Ընթերց ուած իծն ընգոց:

Ե Ի ասաց ան արասց ուք

մարդ ըստ պատկերի մերում. և

ըստ նմանութե: և ի խեցե ձկ

անց ծովու և թռչնոց երկնից և

անմանասնոց յերկրի և անսողնոց

որ սողին ի վերա երկրի.

Եւարար ան զմարդն. ի պատկե

րիւր. ըստ պատկերի ան արար ը

զնայ. արու և եգարար զնոսայ:

Դարձեալ: իծն ընգոց:

պատկանելա

ԱՐԽԱՐ ԴՊՐԻ ՏՊԱԳՐԱԾ ՄԱՇՏՈՑԻ ՄԵՋ ԵՋԸ

Վատիկանի հայերէն ձեռագիրները վերջերս նոր ցուցակագրեցի. վասն զի թէպէտ 1890ին “Հանդիս, իս մէջ նկարագրուած են սոյն մատենագրանի 13 հայ ձեռագիրները, սակայն այնուհետեւ Պրոպագանդայի բոլոր ձեռագիրները Վատիկանի գրատան միացուցած են, որով 90 հայ ձեռագիրներ եկած աւելցած են. ասոնցմէ ոմանք մերձաւոր դարերու մեր պատմութեան կարեւոր նշխարներ են, ինչպէս ուրիշ առթիւ կը տեսնենք:

Այս նորեկ ձեռագիրներու մէջ կայ բոլորգիր փոքրիկ Մաշտոց մը (Mus. Borg. Prop. F. Armeno 48). 80 թուղթ (160 էջ). էջերու ամբողջական մեծութիւնը 17×12 սմ., երկսիւն, իւրաքանչիւրը 15 տող: Գիրքը կը սկսի ձեռագիր՝ էջ 1էն, եւ կը շարունակուի մինչեւ էջ 10, որ առաջին թերթն է: Ետեւէս էջ 91էն սկսեալ (7^է թերթ) մինչեւ վերջը ձեռագիր է: Այս երկու թերթերու մէջ մտած է հինգ թերթ (40 թուղթ) տպագիր Մաշտոց մը:

Տպագրութեան ամբողջական մեծութիւնն է՝ 17×12 սմ. իսկ տպուած մասն է միասին՝ 12.03×08 սմ. մեծութեամբ. իւրաքանչիւր էջ՝ 15 տող: Բնագիրը սեւ է իսկ խրատագիրք կարմիր: Տպագրին առաջին էջը կը սկսի՝ (կարմիր) “Պաւղոսի Առաքելոյն ի գաղատացոց թղթուն. ընթերցուած. (այսուհետեւ՝ սեւ):

Ապայ աւրէնքն դաստիարակ եղեն, . . . : Յաջորդ խրատագիրն աւելի մանր գիր է, եւ սեւ, ինչպէս նաեւ ուրիշ տեղեր ալ կը տեսնուի. յետոյ դարձեալ կարմիր, եւ բնագրի գրով (մեծ) խրատագիր: Տպագրին 3^է, 5^է, 7^է էջերու վարի լուսանցքը տպուած է մանրագիր՝ “մկրտութիւն, էջ 12^ւ կայ կարմիր եզերագարդ եւ երկու մեծ թռչնագիր սկզբնատու կարմիր. նոյն էջ վարի լուսանցքը մանրագիր՝ “պսակ առնելոյ, էջ 14^ւ վարի լուսանցքը մանրագիր՝ “պսակ առնել, էջ 15^ւ “պսակ առնելոյ, էջ 23^ւ կարմիր եզերագարդ եւ մեծ զարդագիր. էջ 27^ւ սեւ եզերագարդ եւ մեծ զարդագիր սկզբնատու: էջ 33^ւ բնագրին մէջ (աղօթքի վերջը) 6 հասքովէքով շարուած երեքտերեւեան սեւ վերջագարդ. էջ 38^ւ նոյն զարդը տասնտերեւեան, իւրեւ սեւ վերջագարդ: էջ 40^ւ վերջ տպագրին: Ըստ այսմ՝ 40 թուղթ (5 թերթ կամ 80 էջ) տպագրութիւն մը, անպատճապ հուած, սակայն տպագրութիւնը վատ եւ լի սխալներով, իջաթիւ չունի: Տպագրութեան սկիզբն ու վերջը կը պակսի, եւ անոր համար ձեռագրով լրացուցուած է:

Սոյն 40 թղթին մէջ կը բովանդակուին կանոնք՝ Մկրտութեան-Գրոշմի (շարունակուած Մկրտութեան կանոնին կից), Պսակի, Հաղորդ տալոյ եւ Համաւրէն ննջեցելոց: Իսկ Մկրտութեան սկիզբը ձեռագիր, նոյնպէս նաեւ տպագրութեան շարունակութիւնը ձեռագիր: Այս մասին մէջ կայ՝ «կանոն երկրորդ աւուրն. կանոն յորժամ տղայն քառասնօրեալ լինի. կանոն սկի եւ մաղղզմայ աւրհնելոյ. կանոն հանդերձեղէն սպաս աւրհնելոյ. Աւրհնութիւն նորագիր գրոց. կանոն աւազան աւրհնելոյ»: Աւրջին մասին շարունակութիւնն էջ 135էն անդին կիսկատար թողուած է: Գրքին կոնակը կպցուած պիտակի մը վրայ «1677 (295)» թուերը կան, որ անշուշտ մատենադարան մտնելու տարին ու թիւը կ'ակնարկեն:

Արդ, այս տպագիր Մաշտոցին Արգարեան տպագրութիւն ըլլալն առաջին տեսութեան արդէն իմացայ, Արգարեան տպագրութիւններուն ի մերձուստ ծանօթ ըլլալով, եւ դիւրութիւն ունեցայ համեմատելու Արգարու 1565—6ին վենետիկ տպած Սաղմոսին հետ, որմէ՛ կատարելապէս անարատ եւ նոյն իսկ թղթերը չկտրուած օրինակ մը կը գտնուի վատիկանեան Մատենադարան (B. Vat. Stamp. Barb. A. VI. 45), որ Միլանու Ամբրոսեան Մատենադարանի մէջ իմ տեսած ամբողջական օրինակիս երկրորդն է: Վերն յառաջ բերի Մաշտոցիս համաչափ պատկերն՝ այնպիսի էջի մը, ուր եղերազարդ, զարդագիր եւ երկու տեսակ տառեր կը գտնուին: Ասիկայ գմեղ ազատ կը կացուցանէ Մաշտոցիս Արգարեան տպագրութիւն ըլլալուն վրայ տարակոյս յարուցանելէ եւ աւելորդ խորհրդածութիւններէ:

Ինչպէս պատկերէս կը տեսնուի, Արգարու տառերն արդէն մաշած են, շատ անգամ մամլոյ ճնշումներու տոկացած, եւ արդէն ծերացած: Հաւանաբար տառերու մայրերն Իտալիայէ դուրս ելած չեն, որ Արգար կարենար նորէն ձուլել, եթէ երբեք հնարաւորութիւն ունէր: Անոր համար իրաւունք ունինք Արգարեան Մաշտոցիս տպագրութիւնը Պոլսոյ հինգ քոյրերուն վերջը դասելու, իբր 1569ին, քանի որ նախորդ տպագրութիւններու տառերն աւելի զօրաւոր եւ սուր են:

Երեւի բազմերախան Արգար այս միջոցներուն վախճանած ըլլայ, իր գործունէութեան եռանդը տակաւին չկորուսած. վասն զի Սոյ Ազարիա կաթողիկոսը 10 Ապր. 1585ին կը գրէ առ Պաշտպանն Հայոց ի Հռոմ, կարգինալ Սան-

տա Սէվերինա. «... Այլ եւ աղաչեմք զքո պայծառազան հրամանքդ զի լինիցի պատուական մօտ ի քեզ մեր սիրելի որդին մարգօ անդձնեօ որդի արգարաւ անուանի քաղաքէն թուխաթուրնդրեցաք զինքն մեզ փոխանորդ եւ կամիմք իւրենն զամենայն բարութիւն իւր հօրն խաթրին համար որ աշխատեցաւ շատ վասն ազգին մերոյ եւ եթէ ոչ էր մտնալ շատ քան աննելոց էր»... (B. Vat. Cod. Arm. II. էջ 44^ա):

Հ. Գ. ԳԱԼԷՄԱՐԵԱՆ

«ՆՐԱՆԵԼԻՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՍՔԱՆՉԵԼԱԳՈՐԾԻ ԽԱՒՍՔ Ի ԾՆՈՒՆԳՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ»

Գրիգոր Աքանչեւագործ կենսական պարգաներու բերմամբ յօրինած է քանի մը առթական թղթեր ու ճառեր, որոնց մնացորդները միայն կը ներկայացընեն այսօր Գրիգորի գրական արդիւնքը: Հրաշագործութիւններու երկայն տողան մը, զոր վարուց հեղինակները գիտցած են վերագրել Նեոկեսարու Հայրապետին, պատմական յիշատակարաններ են միաժամանակ Գրիգորի մեծ անձնաւորութեան: Անուան ու համբաւի այս մեծութիւնն ահա առիթ ընծայած է ի հնօց՝ Աքանչեւագործի, յատկացընելու օտար ու անտէր գրութիւններ օրոնք իբրեւ բնիկ սեփականութիւններ ընդարձակած են յընթացս անոր գրական անձուկ շրջանակը: Այսու Աքանչեւագործը համադասուած է նոյն իսկ Նիւսացոյ եւ Նազիանզացոյ՝:

Հայ թարգմանիչները Գրիգորի ստուգապէս հարազատ գրութիւններու հետ միասին փութացած են թարգմանել նաեւ մաս մը այս անհարազատ գրութիւններէն, որոնցմէ վկայութիւններ ալ յառաջ բերելու չեն դանդաղած՝ իբրեւ Աքանչեւագործէ: Իբրեւ այսպիսի նշանաւոր է մասնաւորապէս Գրիգորի Ստուգապէս Երկրորդ (քεφάλαια περί πίστεως δώδεκα)², որուն առաջին հինգ գլուխները հրատարակուած են «Արարատի», մէջ խոստովանութիւնն անգից Ռուսոյ տա-

1 Ցես Գրիգ. թղթոց, էջ 50 եւ 91. Ուրպէս լեան, էջ 92 եւ այլն:
2 Չարբհանալեան, Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց, էջ 377. յոյնը Migne P. Gr. X, 1127—1136: